

Joanna Zętar

Drukarnie hebrajskie w Lublinie

Lublin był warownym miastem, leżącym wśród pól i bagien. I jakże dalekim pałacem nad Bosforem, szafirowym wodom mór, nawet starym brunatnym fasadom Ghetto Yecchio.

Było wiosenne popołudnie. Zmierzchało i zaczął padać deszcz. Abraham i Beatrycze spojrzeli na siebie z rozpaczą. Chciało im się płakać.

To rabin Mordechaj Joffe, bawiący przejazdem w Wenecji, namówił Abrahama do tego wyjazdu, twierdząc, że w Polsce Żydom dobrze się powodzi, a król Zygmunt Stary zwolnił ich z obowiązku noszenia żydowskich oznak. Mordechaj Joffe mieszkał w Lublinie, gdzie po śmierci Salomona Lurii – oby Przenajświętszy – błogosławione niech będzie Jego imię! – zachował duszę męża sprawiedliwego! – pełnił obowiązki rabina i kierownika jesziwy.

Opowiadał Abrahamowi o lubelskich jarmarkach, na które zjeżdżali rabini wraz z uczniami z całej Małopolski, z Wielkopolski, a nawet z Litwy, w poszukiwaniu ksiąg, których brakowało, chyba że udało się je sprowadzić z Krakowa czy też z dalekiej Pragi. Abraham wahał się jednak. Dopiero gdy rabin oznajmił, że jego syn Kalonymos pragnie założyć drukarnię i poszukuje współlnika ze znajomością sztuki druku, Abraham się zdecydował.

I oto teraz, minąwszy szare przedmieście pełne drewnianych chałup wyrosłych na błotnistej skarpie, Abraham i Beatrycze stali u wrót miasta, gdzie tłoczyły się niskie wozy, konie o szerokich zadach i ludzie w spleśniałych sukmanach, sprawiający wrażenie zupełnie niewrażliwych na deszcz. A więc to była Polska!¹

Naród żydowski jest „Narodem Księgi”. Nie byłoby go bez słów Biblii Hebrajskiej. Przed narodzinami świata istniała Tora służąca Bogu jako instrument stworzenia. Jej tekst został przekazany Mojżeszowi na górze Synaj i jako Pięcioksiąg spisany na pustyni podczas Exodusu. Najważniejszym opracowaniem ustnej Tory jest Talmud.

Tekst Tory jest pieczołowicie przechowywany w pergaminowych zwojach umieszczonych we wnętrzu *aron ha-kodesz* – szafy znajdującej się w każdej synagodze na ścianie wskazującej Jerozo-

limę. Rękopisy są otaczane szczególną czcią, *sofer* przepisujący Torę musi spełniać warunki czystości zgodnej z przepisami religijnymi, podczas czytania można dotykać liter tylko za pomocą pałeczki *jad*², zużyte księgi są przechowywane w *genizie*³ – specjalnie przygotowanym miejscu w piwnicy lub na strychu synagogi. Święty tekst czytany codziennie w synagodze, znany na pamięć od najmłodszych lat, towarzyszył Żydom przez cały rok i całe życie.

Konstanty Gebert napisał: „Liczy się każde zdanie, każde słowo, każda litera

¹ Marek Halter, *Lublin. Historia miłośna*, w: tegoż, *Synowie Abrahama*, Warszawa 1993, s. 404.

² *jad* (hebr. „ręka”) – pałeczka z zakończeniem rzeźbionym w kształcie dłoni z wyciągniętym palcem wskazującym.

³ Zużyte księgi religijne przechowuje się w *genizie* (hebr. „schowek”), ponieważ ich świętość musi być uszanowana, a zawartych w nich imion Boga nie wolno świadomie niszczyć. Kiedy *geniza* się zapełnia, księgi zabiera się na cmentarz, aby je pogrzebać.

Naród i Księgi

⁴ Cyt za: K. Gebert, *Judaizm: Tora – Prorocy – Pisma*, w: *Kalendarz ekumeniczny 2002*, Sandomierz 2001, s. 28.

i pełna milczących znaczeń przestrzeń między literami”⁴. Manuskrypty zawierają opis objawienia, a drukowane książki są zapisem komentarzy i wyjaśnień pomocnych w jego rozumieniu. Mówi się niekiedy: „Tyle Żyda, ile Księgi”. Księga jest ważna, ponieważ zawiera zapis słowa, a na początku było słowo pochodzące od Boga. W tym kontekście lepiej można zrozumieć, jak wielkie znaczenie w utrwalaniu i rozpowszechnianiu się judaizmu miał druk. Przy pomocy drukowanych inkunabułów popularyzowano komentarze do Talmudu, drukowano modlitewniki i literaturę religijną. Dlatego drukarstwo było jednym

gadnieniami słabo opracowanymi. Drukarnia lubelska nie doczekała się pełnego opracowania monograficznego. O historii drukarstwa żydowskiego w Lublinie wspomina się głównie przy okazji wprowadzenia w historię drukarstwa lubelskiego, jak można się domyślać, w stopniu niewystarczającym. Niniejszy artykuł nie ma na celu wypełnienia tej luki, jest jedynie próbą zebrania informacji, jakie ukazały się w dotychczasowych opracowaniach tego tematu.

Głównym źródłem informacji jest artykuł Majera Bałabana opublikowany w 1931 roku pod tytułem *Drukarnie żydowskie w Polsce w XVI wieku*⁶. Tekst

⁶ M. Bałaban, *Drukarnie żydowskie w Polsce*, w: *Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. J. Kochanowskiego*, Kraków 1931, s. 102-116.

Reprodukcją Talmud, który cieszył się pośród wyznawców judaizmu w nauczaniu religijnym znacznie większą popularnością niż Biblia, drukarze przyczynili się do rozwoju studiów talmudycznych. Wspomagali oni złożony proces edukacyjny, w którym oprócz nich, dostarczających księgi ze świętymi tekstami, uczestniczyli także rabini, rektorzy jesziw, sędziowie sądów rabinicznych, zarządy kahałóv, rodziny żydowskie, zwłaszcza ojcowie odpowiedzialni za religijne wykształcenie synóv, słowem całe gminy. Przekaz Tory poprzez druk Talmudu w kraju, w którym judaizm od XVI w. znalazł swoje europejskie centrum, utrwał jednocześnie u wyznawców judaizmu poczucie odrębności od chrześcijan, przyczyniając się do większej ich samoświadomości narodowej i religijnej. W czasie, kiedy w Europie faktycznie druk Talmudu był znacznie ograniczany przez kolejnych papieży, a w państwach włoskich, słynących z rozwiniętego drukarstwa, całkowicie niemożliwy, żydowscy drukarze w Polsce podjęli wyzwanie zapewnienia ciągłości przekazu religijnego za pomocą nowo wynalezionej formy, jakim była drukowana książka. Medium to zdobyło sobie szybko uprzywilejowaną pozycję w judaizmie, który od wieków kulturował święte teksty.

Krzysztof Pilarczyk, *Rozpowszechnianie Talmudu w Polsce w XVI i XVII wieku a duchowość żydowska w: Duchowość żydowska w Polsce. Materiały do konferencji. Kraków 26-28 IV 1999*, red. M. Galas, Kraków 2000, s. 53-54.

z ważniejszych rzemiosł, jakimi zajmowali się Żydzi.

Pierwsza w Polsce drukarnia hebrajska powstała w latach trzydziestych XVI wieku w Krakowie. W niej wydrukowana została w 1534 roku pierwsza na ziemiach polskich książka w języku hebrajskim. Niedługo później powstała żydowska drukarnia w Lublinie. Obok oficyn w Żółkwi, Wilnie, Grodnie, Lwowie, Korcu i Nowym Dworze jest wymieniana jako jeden z najważniejszych ośrodków drukarstwa hebrajskiego⁵.

Mimo dużego znaczenia dla rozwoju drukarstwa w Polsce, dzieje drukarni hebrajskiej w Lublinie oraz chronologia i typologia dzieł w niej wydanych są za-

ten jest wielokrotnie cytowaną podstawą badań hebrajskiego drukarstwa w Lublinie. Paweł Gdula w obszernym artykule *Drukarnie lubelskie* poszerza informacje zawarte w tekście Bałabana, uściślając niektóre fakty z historii oficyny⁷. Informacje porządkujące wiedzę o historii lubelskiej drukarni hebrajskiej odnajdujemy w tekście Krystyny Korotasowej *Drukarnie żydowskie*⁸. Artykuł zawiera pełną historię drukarni lubelskiej, wykaz nazwisk właścicieli, współwłaścicieli i pracowników oficyny oraz tytuły wykonanych dzieł. Autorka przesuwa początki lubelskiej drukarni na 1547 rok i podaje nowe fakty z jej historii o początku XVII wieku. Dzieje dru-

⁷ P. Gdula, *Drukarnie lubelskie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, vol. VIII, 2 (1957), s. 39-109.

⁸ K. Korotasowa, *Drukarnie żydowskie*, w: *Drukarnie dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. I, Małopolska, cz. I, *Wiek XV-XVI*, red. A. Kaweczka-Gryczarowa, Wrocław 1983, s. 375-392.

⁵ H. W. [H. Węgrzynek], *Drukarnie żydowskie*, w: A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000, s. 75-76.

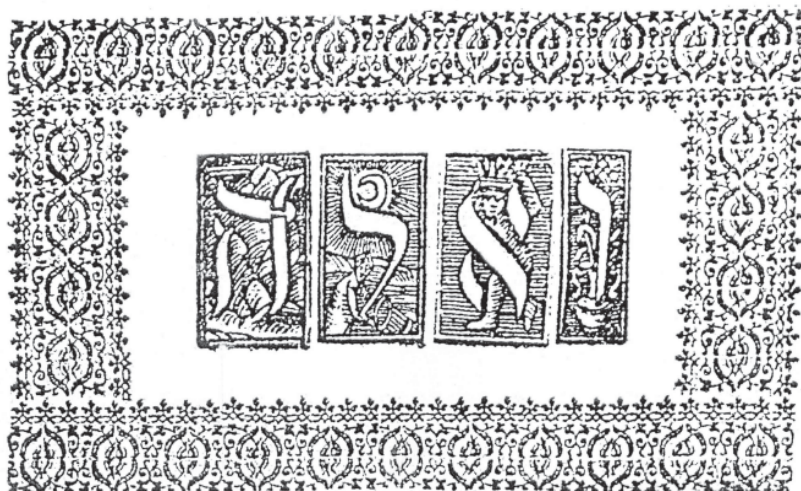
karni po 1603 roku omawia Irena Strelnikowa w artykule *Drukarstwo lubelskie w XVI i XVII wieku*⁹.

Początki lubelskiej drukarni hebrajskiej datuje się na 1547 rok¹⁰. Założycielami i pierwszymi drukarzami byli przybyli z Pragi Izaak syn Chaima i Józef Jakar. Działalność mieszczącej się przy synagodze przy ulicy Szerokiej drukarni została prawnie usankcjonowana w 1550 roku na mocy zezwolenia króla Zygmunta Augusta. W 1554 roku wydrukowano *Siddur* (modlitewnik) całoroczny w języku hebrajskim, zawierający pełny zbiór modlitw odmawianych w dzień powszedni w synagodze i podczas rytuałów domowych¹¹.

Około 1556 roku do Lublina przybyła grupa Żydów. Był pośród nich doskonały drukarz Eliesar syn Izaaka, który przywiózł ze sobą materiał typograficzny. W związku ze śmiercią w 1554 roku Izaaka syna Chaima przybysze mieli sprzyjające warunki do założenia spółki drukarskiej. Jej pierwszym dziełem było wydanie w 1558 roku Pięcioksięgu. Podjęto ponadto zadanie wydania traktatów talmudycznych, w uważanej za najbardziej autorytatywną wersji babilońskiej. Teksty mieli ustalać rabini jesziw Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Moskwy. Pierwszy z traktatów – *Szawuot* ukazał się w 1559, ostatni w 1573 roku.

Rok 1559 był ważny dla historii lubelskiej drukarni, ponieważ ówczesni właściciele – Chaim syn Izaaka i Anna Jakar – otrzymali od Zygmunta Augusta przywilej na wyłączny druk i sprzedaż ksiąg hebrajskich w Królestwie Polskim. W tym samym roku w związku z epidemią oficyna opuściła Lublin. W Końskowoli, dokąd przeniesiono sprzęt typograficzny, wydrukowano kolejne części traktatów talmudycznych. Po powrocie do Lublina w 1563 roku wydano książkę Izraela Kaca *Szeelat Hanszama* (Pragnienia duszy).

W 1567 roku wydrukowano *Machazor*, czyli ilustrowany modlitewnik na święta całego roku oraz kolejne traktaty

talmudyczne. Niestety, na skutek zużycia się czcionek wydawnictwa nie były na najlepszym poziomie typograficznym. Ówczesny właściciel Eliesar zdecydował o zamknięciu oficyny. Po odnowieniu warsztatu praca w drukarni znacznie się ożywiła, pierwszą książką, jaką wydrukowano po przerwie, było dzieło Izaaka syna Abrahama *Pachad Izchak* (Niepokoję Izaaka).

Od 1573 roku drukarnią kierował Kalonymos syn Mordechaja Jaffe. Oprócz druku kolejnych traktatów Talmudu babilońskiego pod jego kierownictwem wydano kilka ważnych książek. Jedną z nich była *Szeelot Weteszuwot* (Responsy) Salomona Lurii. *Responsy* są kolekcjami pytań i odpowiedzi na niejasności powstałe po zakończeniu redakcji Talmudu babilońskiego. Stanowią wykład autorytetów rabinicznych dotyczący spraw natury praktycznej, żydowskiego rytuału i prawa, będąc podstawą Halachy, czyli spuścizny prawnej judaizmu. Drugą interesującą książką była *Birchat Hamazon*, zawierająca tekst błogosławieństwa pokarmu uzupełniony komentarzami Natana Szapiry (Spiry) z Grodna.

Prawo Kalonymosa do prowadzenia drukarni i sprzedaży książek w niej wykonanych zostało zatwierdzone w 1578 roku mocą przywileju króla Stefana Batorego. Niestety, krótko po tym fakcie, mimo stosowania wzorców typograficznych używanych w oficynach wło-

Okładka książki *Zohar* wydrukowanej w Lublinie.

⁹ I. Strelnikowa, *Drukarstwo lubelskie w XVI i XVII wieku*, „Bibliotekarz Lubelski”, 1971, nr 3/4, s. 14-32.

¹⁰ Korotasowa, *Drukarnie żydowskie*, s. 388. Majer Bałaban, a za nim Paweł Gdula, jako datę rozpoczynającą dzieje lubelskiego druku podają 1554 rok. Bałaban, *Drukarstwo żydowskie*, s. 106; Gdula, *Drukarstwo lubelskie*, s. 45.

¹¹ W późniejszych czasach ten typ modlitewnika był szczególnie cenny dla chasydów, wierzących, że w jego tekście zawarty jest świat tajemnic. Tekst posiadał wiele cech ludowych, charakterystycznych dla pobożności chasydzkiej, zakładającej między innymi, że modlitwa prostego człowieka ma większe znaczenie niż modły uczonych. A. J. Herschel, *Pańska jest ziemia. Wewnętrzny świat Żyda w Europie Wschodniej*, Warszawa 1996, s. 57-58.

¹² Seder to rytualny posiłek spożywany w diasporze w dwa pierwsze dni Pesach (Pascha, pamiątka wyjścia Izraela z niewoli egipskiej, w tradycji chrześcijańskiej odpowiada jej Wielkanoc). W trakcie sederu „każdy powinien się właściwie poczuć, jakby sam został wybawiony z niewoli w Egipcie, a charakterystyczne obyczaje sederowe mają pomóc dzieciom w zrozumieniu Exodusu”. Temu służy m.in. rodzinne czytanie *Hagady* (cytat za: A. Uterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, tłum. O. Zienkiewicz, Warszawa 2000) [przyp. red.].

¹³ Irena Strelnikowa odnosi się w swoim artykule do sugerowanej przez Pawła Gdulę kwestii istnienia w Lublinie dwóch drukarni żydowskich. Twórcą drugiej z drukarni miał być Hirsz syn Abrahama Kalonymusa Jaffe. O istnieniu drukarni świadczyłyby następujące fakty: paszkwil Sebastiana Miczyńskiego opublikowany w *Zwierzciadle Korony Polskiej*, w którym czytamy, że „Żydzi w Lublinie dwie drukarnie mają”, ponadto kopia dokumentu Zygmunta III z 1631 roku zalecającego wydanie „instrumentów i druków ze zlikwidowanej drukarni żydowskiej”, notatka Hieronima Łopacińskiego o druku *Sefer Ibronoth*, „którą wystawił uczony Hirsz syn Abrahama Kalomniumus Jaffe”, oraz informacja Jerzego Brandtke przytaczającego list z 1628 r. wojewody Mikołaja Oleśnickiego do króla Zygmunta III z prośbą zwrócenie Żydom zabranej im drukarni. Informacje wskazywałyby, iż w połowie XVII wieku w Lublinie istniały dwie żydowskie drukarnie. Irena Strelnikowa jednak stwierdza, że „na pytanie, czy w pierwszej połowie XVIII wieku istniały w Lublinie dwie drukarnie żydowskie, nie można dać zarówno odpowiedzi twierdzącej, jak i przeczącej” (Strelnikowa, *Drukarnictwo lubelskie*, s. 16-17).

skich i czeskich, drukarnia została zamknięta, ponieważ nie mogła sprostać konkurencji z drukami wykonywanymi w Krakowie. Oficyna wznowiła działalność w 1590 roku po gruntownej modernizacji polegającej na odnowieniu zaplecza technicznego. Zaczęto wydawać literaturę religijną: modlitewniki, zbiory psalmów, komentarze.

Pod koniec 1592 roku drukarnia, uciekając przed kolejną epidemią, przeniosła się do Bystrzejowic. Jedynym wydanym tam dziełem była *Hagada*. Bogato ilustrowany tekst *Hagady* obejmuje najpopularniejsze obrazy i wątki literatury żydowskiej dotyczące historii wybawienia z Egiptu. Jest ona księgą używaną podczas wieczerzy sederowej¹² i zawiera instrukcje na temat spożywania macy, teksty psalmów pochwalnych, hymnów, a nawet piosenek dla dzieci. Po powrocie do Lublina wydano Misznę. Miszna to najstarsze dzieło literatury rabinicznej, składające się z elementów „ustnej Tory”, jedna z podstaw żydowskiego prawodawstwa.

Śmieć Kalonymosa w 1603 roku spowodowała powolny upadek drukarni. Po jej całkowitym zniszczeniu w 1656 roku podczas pożaru dzielnicy żydowskiej została odbudowana dopiero sześć lat później. Po reaktywowaniu działała do 1682 roku. Ostatnim właścicielem oficyny był Salomon Zelman Jaffe, a ostatnią wydrukowaną książką było dzieło *Chiduszej Halachot* krakowskiego rabina Jozuego Herszla. Działalność drukarska w Lublinie została wznowiona w 1790 roku na mocy listu-przywileju króla Stanisława Augusta, który rabina ziemskiego Herszka Szewłowicza vel Szawelowicza mianował tytułem drukarza i zezwolił na założenie drukarni¹³. Przegląd rodzajów ksiąg, jakie opuściły warsztat lubelskiej drukarni, wskazuje, że drukowano w niej dzieła o dużym znaczeniu dla religii żydowskiej. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje księga *Zohar*.

Księga *Zohar*, właściwie *Sefer ha-Zohar* (Księga blasku), to średnio-

Szczególne miejsce wśród współpracowników drukarzy zajmowali korektorzy traktatów talmudycznych, będący najczęściej rabinami, kierownikami jesziw lub sędziami sądów rabinicznych. Od nich w dużym stopniu zależało, jaki tekst był drukowany w kolejnych wydaniach Talmudu. Na nich ciążył obowiązek jak najlepszego przygotowania do druku tekstu traktatów, w który przez lata ingerowała cenzura kościelna. Mieli oni dbać o jego wierność, nic nie uronić z opisywanych w nim dawnych wielkich wydarzeń, nic nie zaprzepaścić z przekazywanej przez wieki tradycji, a wszystko po to, aby uratować od zagłady niszczycielskiego czasu owo pradawne spotkanie starożytnego Izraela ze świętością, z wielkim Prawodawcą, i przenieść je w stanie możliwie najlepiej zachowanym. Judaizm bowiem istniał przez wieki dzięki stałemu kontaktowi swoich wyznawców z objawionym Prawem – Torą, dzięki pielęgnacji wspomnień o owej chwili przekazania Tory i nieustannemu odczytywaniu jej znaczenia, zwłaszcza przez duchowych przywódców kolejnych pokoleń, w kontekście zachodzących przemian cywilizacyjnych.

[...] Korektor, odpowiedzialny wraz z drukarzem za tekst w ostatecznej postaci przekazywany do druku, musiał dokonywać potrójnego wyboru. Pierwszy polegał na odtwarzaniu tekstu Talmudu przy ograniczonym dostępie do nieskażonych źródeł, będących podstawą reprodukcji. [...] Drugi wybór dotyczył zakresu stosowanej przez drukarzy i korektorów autocenzury, której celem była obrona oficyny i nakładów poszczególnych wydań przed ewentualnymi represjami cenzorskimi, które mimo posiadanych wolności były możliwe i przynajmniej dwa razy się zdarzyły. Wówczas kończyło się to konfiskatą nakładu, a nawet zamknięciem drukarni. Trzeci wybór polegał na dobraniu do podstawowego tekstu Talmudu najcenniejszych dodatków: komentarzy, orzeczeń halachicznych z różnych kompendiów, opracowywanych przez wieki, i z responsów, *chiduszim* (nowel) oraz opatrzenie tekstu rozmaitymi przydatnymi dla studiujących odsyłaczami.

Pilarczyk, dz. cyt., s. 54-55.

wieczny traktat mistyczny zawierający podstawowy wykład kabały, uznawany za biblię kabalistów. Termin „kabała” jest stosowany dla określenia tradycji mistycznej, zgłębiającej wewnętrzne mechanizmy działania boskości w odniesieniu do człowieka. Tradycją kabalistyczną zajmowali się między innymi Izaak Luria i ruch chasydzki. Kabała miała duży wpływ na żydowską symbolikę.

Księgę *Zohar* opublikował Hiszpan Mojżesz z Leonu (1240-1305). Tekst został sporządzony na podstawie rękopisu Szymona ben Jochaja, mistyka żyjącego w II wieku n.e., który według tradycji miał otrzymać jej ustny przekaz od ukrywającego się w jaskini Eliasza. Księga napisana w językach aramejskim i hebrajskim składa się z 20 traktatów opisujących powstanie świata, naturę boskości i zawierających komentarz do Pięcioksięgu. Księga *Zohar* jest jednym z najobszerniejszych tekstów żydowskich. Władysław Panas podaje, że liczy ona około 2 400 stron¹⁴. Do XX wieku ukazały się tylko dwa pełne wydania Księgi, z czego jedno w 1623 roku zostało wydane w Lublinie. Stąd wielkie znaczenie Lublina nie tylko dla żydowskiego druku, ale również dla rozwoju mistyki i kabały.

Księga *Zohar* opisuje rzeczywistość ezoteryczną związaną z codziennością każdego człowieka. Świat emanuje z Istoty Boskiej za pośrednictwem pulsujących boskim życiem *sefirot*, czyli dziesięciu boskich struktur tworzących różne poziomy rzeczywistości. Produktem ubocznym procesu emanacji jest *sitra achra*, czyli mocarstwo zła pełne demonów z Samaelem na czele. Człowiek ma za zadanie pomóc w ponownym zespoleniu boskości z jej pierwiastkiem żeńskim, zwanym w kabale Szechina, na który napiera *sitra achra*. Każde słowo Tory symbolizuje jeden z aspektów sefirot, ponieważ prawdzi-

wy sens Tory kryje się w jej warstwie mistycznej. Wypełnianie przykazań oddziałuje dodatnio na wyższą sferę, podczas gdy grzech umacnia *sitra achra*. Odkupienie świata nastąpi dopiero, gdy każda ludzka istota drogą wędrówki dusz dopełni swojego dzieła jednoczenia¹⁵.

Interesujące jest również przypuszczenie, że w Lublinie na początku XVIII wieku miał miejsce pierwodruk najpopularniejszej książki w języku jidysz. Napisany przez Jakuba syna Izaaka Aszkenazi z Janowa Lubelskiego komentarz do Pięcioksięgu przeznaczony dla kobiet zatytułowany *Cene urene* (Wyjdźcie i patrzcie)¹⁶ do czasów obecnych doczekał się blisko 250 wydań. Wśród uczonych istnieją spory w kwestii ustalenia miejsca pierwodruku książki. Z dużą dozą pewności można stwierdzić, iż kolejne wydania były drukowane w Lublinie.

Na ślad innej, ciekawej publikacji natrafił Hieronim Łopaciński, który pośród licznych zainteresowań zajmował się również drukami hebrajskimi i najwcześniejszej dostrzegł problematykę lubelskiego druku hebrajskiego. W opracowaniu *Wydawnictwa periodyczne w Lublinie* opisuje: „Drugi z kolei wiadomy nam kalendarz z 1640 roku [...] jest to książka hebrajska *Sefer Ibronth*. Książka o układzie kalendarza. Drukowana jest w drukarni, którą wystawił znany Hirsch syn Abrahama K(a)lon(y)mus Jafe, roku 5400 (1640 ery chrześcijańskiej). W polskim i ruskim kalendarzu wymienia święta chrześcijańskie i miejsca jarmarków¹⁷. Z informacji tej można wnioskować, iż był to rodzaj „kalendarza ekumenicznego”¹⁸. Za sprawą Łopacińskiego druki żydowskie znalazły się na „Wystawie Przedmiotów Sztuki i Starożytności w Gmachu Podominańskim w Lublinie” otwartej w czerwcu 1901 roku. Pośród nich były cztery traktaty talmudyczne wydane w Lublinie w 1628 roku. Ciekawe, iż na póź-

¹⁵ Informacje z: Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, s. 302-303; Cała, Węgrzynek, Zalewska, *Historia i kultura*, s. 314.

¹⁶ Pisownia tytułu: *C'ene u-R'ene i Ceena u-reena*.

¹⁴ Rozmowa z prof. Władysławem Panasem w niniejszym numerze [przyj. red.].

¹⁷ Rafał Lubicz (H. Łopaciński), *Wydawnictwa periodyczne w Lublinie*, Lublin 1890, s. 5.

¹⁸ Współczesną publikację o podobnym charakterze zatytułowaną *Kalendarz Ekumeniczny* wydawano w Lublinie latach 1999 i 2000. Więcej informacji na stronach: www.tnn.lublin.pl/ke2001 [przyj. red.].

Naród i Księgi

niejszych wystawach książki lubelskiej dzieła z drukarni hebrajskiej nie były eksponowane.

Dzieje drukarni hebrajskiej funkcjonującej w Lublinie od połowy XVI wieku są bardzo interesującym i ważnym faktem z historii miasta. Rozwój i funkcjonowanie w Lublinie drukarni obok istnienia tu jesziwy i Sejmu Czterech Ziem spowodowały, że miasto stało się jednym z najważniejszych ośrodków żydowskich. Wydaje się, że szczegóło-

we prześledzenie dziejów drukarni, jak również próba analizy jej dorobku wydawniczego są zagadnieniem wartym podjęcia, tym bardziej że pomijanym w dotychczasowych badaniach nad dziejami książki i drukarstwa w Lublinie. Historia istnienia w Lublinie jednego z najważniejszych w tej części Europy ośrodków drukarstwa żydowskiego podkreśla po raz kolejny znaczenie tego miasta w dziejach społeczności żydowskiej w Polsce.

¹⁹ 1648 po Chrystusie.

²⁰ szamasz (szames) – woźny w bożnicy.

Mesjasz nie nadszedł o czasie zapowiadany w *Zoharze*, choć minął rok 5408¹⁹, więc zaczęto go oczekiwać od nowa. Sześć lat później nastąpiło zaćmienie słońca, co jednogłośnie poczytano za zły znak. Rabin Jakub ben Ezechiel Halei z Płatowa oznajmił, że słyszał płacz i jęki umarłych, a szamasz²⁰ wielkiej synagogi twierdził, że widział na własne oczy, jak dawno umarłe dzieci gromadziły się wokół świętej arki. Jesienią tego samego roku wybuchła zaraza, pochłaniając setki ludzkich istnień.

Ci, którzy dostrzegli w owych wydarzeniach zapowiedź nieszczęścia, nie pomylili się: nie minął rok, gdy na horyzoncie znów pojawili się Kozacy krwawego atamana Chmielnickiego, paląc i mordując gminy żydowskie leżące w zachodniej części kraju oraz na Litwie – w ten sposób gmina wileńska zniknęła z powierzchni ziemi.

Zima nadeszła wcześniej tego roku i dzieci ślizgały się na zamrzniętej Bystrzycy, a nawet na Czechówce w pobliżu drukarni. Gdy groźba najazdu Kozaków nabrała realnych kształtów, trzech braca przerwali rozpoczętą pracę nad Biblią dla kobiet, napisaną w języku jidysz, i zatytułowaną *Cene Urejne*, zastanawiając się, czy nie lepiej będzie wyjechać.

– Możemy schronić się do Parczewa – zaproponował Azaria. – Może wuj Iechak jeszcze żyje.

– Lub do Amsterdamu – zasugerował Herszel. – Żydzi są tam dobrze traktowani, poza tym mam mnóstwo znajomych i znam język.

Lecz gdy po raz pierwszy w życiu sam proponował wyjazd, wtedy właśnie postanowiono jeszcze trochę poczekać. Nazajutrz ogłoszono w imieniu księcia oraz wojewody zakaz opuszczania miasta i wywozu dóbr. Po upływie dwóch dni dowiedziano się, że padł Zamość. Kozacy byli już blisko. Następnego dnia, 15 października, Kozacy wjechali na Krakowskie Przedmieście.

Kilku Żydów zdołało się schronić u zaprzyjaźnionych chrześcijan, jeszcze inni kupili sobie kryjówkę, wreszcie chrześcijańska część miasta zamknęła swe bramy, wzmacniając obronę. Tylko dzielnica żydowska, leżąca poza murami, była całkowicie bezbronna i wydana na pastwę kozactwa. Żydzi zebrali się w synagogach w oczekiwaniu na rezultat pertraktacji między członkami Rady Miejskiej a Moskalami, którzy nadciągnęli tuż za Kozakami. [...]

Nagle drzwi rozwarły się z hałasem. Wszystkie głowy zwróciły się w stronę wejścia. W drzwiach stał Benjamin, syn Dawia.

– Kozacy palą nasze domy! – zawołał.

Dawid wymknął się jako jeden z pierwszych i popędził wraz z synem w kierunku drukarni. Azarię i Herszla zatrzymał ścisk przy drzwiach.

– Żydzi – nawoływał stary rabin – dokąd biegniecie? Zostańcie i módlmy się razem do Wiekuistego!

Karta tytułowa Wrót Dury, dzieła Icchaka Bar Reubena z Dury o przepisach koszerności wydanej przez Kalonymusa Jaffe ben Mordechaja. Źródło: Księga Pamięci Lublina wyd. w Tel Awiwie. Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego.

Płonęło całe Podzamcze. Dawid z Beniaminem przedostali się do pracowni. Panowała w niej atmosfera spokoju, płynąca z otoczenia znajomych przedmiotów i zapachu tuszu. Dawid o mało nie upadł na kolana na samą myśl, że to wszystko mogłoby ulec unicestwieniu. Ostatkiem sił podbiegł do kufra, w którym, wraz z rachunkami i weksłami przechowywano egzemplarze Księgi Abrahama i stary zwój z Jeruzalem. Złapał drewnianą szkatułkę, wysypał jej zawartość i starannie ułożył w niej manuskrypty, jeden egzemplarz Księgi i jeden komplet czcionek. Wszystko razem owinął szmatą zaplamioną tuszem, jaka akurat znalazła się pod ręką, i wręczył swemu synowi.

– Czy widziałeś, Beniaminie, co tam włożyłem?

– Tak, ojcze.

– Nie zgub tej szkatułki, Beniaminie!

Na zamrzniętym podwórzu rozległ się dźwięk kroków i śmiech mężczyzn.

– Uciekaj tylnym wejściem, Beniaminie. Spróbuj dotrzeć do Parczewa. Jeśli Bóg da, dołączę do ciebie.

Dawid położył ręce na głowie syna, pobłogosławił go i rzekł:

– Amen, amen, amen! Uciekaj! Niech cię Bóg prowadzi! Beniamin wymknął się wąskim przejściem wychodzącym na wzgórze. W tym samym momencie drzwi wyleciały z trzaskiem z zawiasów.

Halter, *Lublin. Historia miłośna*, s. 447-449.

ANEKS

Kalendarium działalności drukarni hebrajskiej w Lublinie²¹

- 1547** – Izaak syn Chaima i Józef Jakar syn Jakuba zakładają drukarnię zlokalizowaną przy ulicy Szerokiej.
- 1550** – prawne usankcjonowanie działalności oficyny na mocy zezwolenia króla Zygmunta Augusta.
- 1554** – druk hebrajskiego modlitewnika całorocznego Siddur. Śmierć Izaaka syna Chaima.
- Okolo 1556** – przybycie z Pragi grupy Żydów, pośród których jest uznany drukarz Eliesar syn Izaaka. Przybysze przywożą ze sobą materiał typograficzny i zakładają spółkę drukarską.
- 1558** – wydanie Pięcioksięgu oraz podjęcie zadania publikacji traktatów Talmudu Babilońskiego.
- 1559** – druk pierwszego z traktatów talmudycznych Szawuot.
- 27 maja 1559** – Chaim syn Izaaka i Anna Jakar otrzymują od króla Zygmunta Augusta wyłączny przywilej na druk i sprzedaż ksiąg hebrajskich na terenie Królestwa Polskiego.
- 1559** – w związku z epidemią oficyna opuszcza Lublin, sprzęt typograficzny zostaje przeniesiony do Końskowoli.
- 1561** – wydanie kolejnej części traktatu talmudycznego Psachim.
- 1562** – wydanie traktatu Gitin.
- 1563** – powrót do Lublina. Wydanie książki Izraela Kaca *Szeelat Hanszama* (Pragnienia duszy).
- 1564** – śmierć Chaima syna Izaaka, zamknięcie drukarni.
- 1566** – reaktywowanie oficyny przez Eliesara syna Izaaka.
- 1567** – wydanie *Machazor*, modlitewnika na święta całego roku według obowiązującego w Polsce obyczaju żydowskiego (dzięki wsparciu Meira syna Mordechaja Lewi).
- 1568** – druk kolejnych części traktatów talmudycznych: *Bejca*, *Suka* i *Iruwin*; Eliesar decyduje o zamknięciu oficyny, ponieważ wydawnictwa nie są na najlepszym poziomie typograficznym.

²¹ Kalendarium opracowane na podstawie: Gdula, *Drukarnstwo lubelskie*, s. 45-48; Korotasowa, *Drukarnie żydowskie*, s. 375-380, 388-392; Strelnikowa, *Drukarnstwo lubelskie*, s. 15-17.

Naród i Księgi

- Około 1570** – po odnowieniu warsztatu i zakupieniu nowych czcionek praca w drukarni znacznie się ożywia; druk kolejnego modlitewnika.
- 1571** – wydanie traktatu *Kiduszin*.
- 1572** – druk dzieła Izaaka syna Abrahama *Pachad Izchak* (Niepokoje Izaaka).
- 1573** – przejęcie drukarni przez Kalonymosa syna Mordechaja Jaffe; wydanie kolejnych traktatów Talmudu Babilońskiego: *Awoda Zara*, *Jebamot*, *Baba bartha* oraz książek: *Szeelot Weteszuwot* (Responsy) Salomona Lurii i *Birchat Hamazon* (Błogosławieństwo pokarmu) z komentarzami Natana Szapiry (Spiry) z Grodna.
- 7 marca 1578** – Kalonymos otrzymuje od króla Stefana Batorego przywilej zezwalający na założenie drukarni hebrajskiej i sprzedaż książek.
- 1579** – zamknięcie drukarni, która nie może sprostać konkurencji z drukarnią krakowską i książkami importowanymi z Włoch.
- 1590** – wznowienie działalności po gruntownej modernizacji zaplecza technicznego; druk dzieł literatury religijnej: modlitewników, zbiorów psalmów, komentarzy.
- 1592** – wybuch kolejnej epidemii, przeniesienie drukarni do Bystrzejowic.
- 1593** – wydanie *Hagady*.
- 1596** – Powrót do Lublina; wydanie sześciu części Miszny.
- 1603** – śmierć Kalonymosa; drukarnię przejmuje jego wnuk – Cwi, syn Abraham Kalonymosa Jaffe.
- 1623** – wydanie Księgi *Zohar*.
- 1656** – zniszczenie drukarni podczas pożaru dzielnicy żydowskiej.
- 1672** – otwarcie odbudowanej przez Jakuba Jaffe oficyny.
- 1682** – zamknięcie drukarni; ostatnim właścicielem jest Salomon Zelman Jaffe; ostatnią wydrukowaną książką – dzieło *Chiduszej Halachot* krakowskiego rabina Jozuego Herszla.
- 1790** – wznowienie działalności drukarskiej w Lublinie na mocy listu-przywileju króla Stanisława Augusta, który rabina ziemskiego Herszka Szewłowicza vel Szawelowicza mianuje tytułem drukarza i zezwala na założenie drukarni.

²² Zestawienie na podstawie: Korotasowa, *Drukarnie żydowskie*, s. 375-380, 388-392.

Zestawienie właścicieli²²

- 1547-1554** Izaak syn Chaima, współwłaściciele: Chaim Schwartz z Oleśnicy, Józef syn Jakuba Jakar
- 1556-1564** Chaim syn Izaaka, współwłaściciele: Anna Jakar, Eliesar syn Izaaka, Jakub syn Dawida Gotorda, Kalonymos syn Mordechaja Jaffe
- 1566-1572** Eliesar syn Izaaka, współwłaściciele: Eliesar Lippman syn Meszulama, Izaak syn Eliesara, Jakub syn Dawida Gotord, Kalonymos syn Mordechaja Jaffe, Naf-tali syn Joela Szwarcza
- 1573-1603** Kalonymos syn Mordechaja Jaffe, współwłaściciele: Chaim syn Kalonymosa
- od 1603** Cwi syn Abraham Kalonymosa Jaffe
- od 1672** Jakub Jaffe
- do 1682** Salomon Zelman Jaffe

²³ Informacje zaczerpnięte z: Korotasowa, *Drukarnie żydowskie*, s. 375-380, 388-392.

Podstawowe informacje o drukarzach²³

Izaak syn Chaima

(ur. ? - zm. po 1554) syn Chaima Schwartz z Oleśnicy, był drukarzem w Ichenhausen w Bawarii i Heddernheim koło Frankfurtu, pierwszy drukarz lubelski. Do Lublina przybył w 1547 roku i zajął się organizowaniem drukarni. Wraz ze szwagrem Józefem Jakarem otrzymał w 1550 roku od króla Zygmunta Augusta zezwolenie na prowadzenie drukarni hebrajskiej.

Chaim syn Izaaka

(ur.? - zm. ok. 1564) syn Izaaka syna Chaima, był drukarzem w Lublinie w latach 1556-1564 i Końskowoli 1561-1562. W 1554 roku wraz z Elisarem synem Izaaka, Jakubem synem Dawida Gotorda i Kalonymosem synem Mordechaja Jaffe założył w Lublinie spółkę drukarską. Prowadził ją do 1564 roku.

Anna Jakar

współwłaścicielka drukarni w Lublinie w latach 1559-1574, córka Józefa syna Jakoba Jakara, współwłaściciela pierwszej hebrajskiej drukarni w Lublinie i wnuczka Chaima Schwartza drukarza w Oleśnicy. Po śmierci ojca – około 1559 roku – została współwłaścicielką drukarni. W tym samym roku razem z Chaimem synem Izaaka otrzymała przywilej na wyłączny druk dzieł hebrajskich w Królestwie i państwach doń należących. Chaim syn Izaaka był jej ciotecznym bratem, istnieją przypuszczenia, że także jej mężem. Po 1566 roku poślubiła Kalonymosa syna Mordechaja Jaffe.

Eliesar syn Izaaka

kiedy przybył do Lublina był uważany za doskonałego drukarza. Wszedł do spółki drukarskiej założonej w 1554 roku. Natomiast po śmierci Chaima w 1566 roku zorganizował oficynę na nowo. W 1572 roku sprzedał część materiału typograficznego wspólnikowi Kalonymosowi Jaffie i wraz z synem Izaakiem udał się do Safeed w Górnej Galilei, gdzie założył w 1577 roku drukarnię.

Kalonymos syn Mordechaja Jaffe

(zw. Kleonymos, Kolonymus, Calman, Mardochej, Mordochaj, Mardocaj) syn rabina Mordechaja Jaffe, autora wielu dzieł talmudycznych, przed 1558 rokiem był wspólnikiem drukarni Chaima syna Izaaka, po śmierci Chaima przebywał przez pewien czas w Opatowie, gdzie pracował jako księgarz. Od 1573 do 1603 roku pracował w Lublinie wraz z synem Chaimem.

Literatura tematu

- Bałaban M., *Drukarstwo żydowskie w Polsce*, w: *Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. J. Kochanowskiego*, Kraków 1931, s. 102-116.
- Brandtke J. S., *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*, Kraków 1826.
- Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G., *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000.
- Gdula P., *Drukarstwo lubelskie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, vol. VIII, 2, (1957), s. 39-109.
- Gebert K., *Judaizm: Tora – Prorocy – Pisma*, w: *Kalendarz ekumeniczny 2002*, s. 27-30.
- H. W. [H. Węgrzynek], *Drukarze żydowscy*, w: A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000, s. 75-76.
- Hebrew Printing in Poland. Till the Mid-17th Century. Exhibition*, Jerusalem 1988.
- Katalog wystawy przedmiotów sztuki i starożytności w gmachu poddominikańskim w Lublinie w czerwcu i lipcu 1901 roku*, Lublin 1901.
- Korotasowa K., *Drukarnie żydowskie*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. I, *Małopolska*, cz. 1, *Wiek XV-XVI*, red. A. Kawecka-Gryczarowa, Wrocław 1983, s. 375-392.
- Rosiak R., *400 lat druku lubelskiego*, w: *Kalendarz lubelski 1960*, s. 143-147.
- Strelnikowa I., *Drukarstwo lubelskie w XVI i XVII wieku*, „Bibliotekarz Lubelski”, 1971, nr 3/4, s. 14-32.
- Szyndler B., *Wstęp*, w: *Studia z dziejów druku i księgarstwa w Lublinie w XIX i XX wieku*, red. B. Szyndler, Lublin 1988, s. 5-15.
- Unterman A., *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, tłum. O. Zienkiewicz, Warszawa 2000.

Karta tytułowa pierwszego wydania Responsów Maharshala (Lublin 1574-75). Źródło: Księga Pamięci Lublina wyd. w Tel Awiwie. Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego.